

А. М. Кротаў
Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Ф. Скарыны

ВОБРАЗ ПАЛЯКА Ў ТВОРАХ Я. КУПАЛЫ

Аўтар аналізуе вобраз паляка, створаны Я. Купалам у яго творах. Ён робіць выснову, што гэты вобраз увабраў у сябе, праз запазычанні з фальклору, некаторыя рысы беларускага стэрэатыпу паляка, і развіваўся Я. Купалам у сатырычным кірунку, заданым В. Дуніным–Марцінкевічам. Гэта садзейнічала змякчэнню стаўлення беларусаў да палякаў, хаця і ішло ўразрэз з агульнай практыкай стварэння выключна негатыўнага вобраза паляка, які выкарыстоўваўся ў ідэалагічна-прапагандысцкіх мэтах.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРЫНЫ

На сённяшні дзень выйшла даволі шмат публікацый, прысвечаных беларускаму стэрэатыпу (або стэрэатыпізаванаму вобразу) паляка. Аднак гэта не значыць, што дадзены аб'ект навуковага даследавання поўнасьцю вывучаны і такой навуковай праблемы больш не існуе. Галоўная прычына перманентнай навуковай актуальнасці імагалагічнага даследавання беларускага стэрэатыпу паляка заключаецца ў асаблівасцях самога стэрэатыпу, які не вельмі “ўкладваецца” ў аксіёму, адпаведна якой усе нацыянальныя аўтастэрэатыпы – пазітыўныя, а ўсе нацыянальныя стэрэатыпы іншых (чужых) – негатыўныя.

Гісторыка-імагалагічныя даследаванні беларускага стэрэатыпу паляка звычайна грунтуюцца на традыцыйных для гістарычнай навукі крыніцах. Аднак, улічваючы спецыфіку аб'екта вывучэння, было б несправядліва выключыць з базы крыніц беларускую мастацкую літаратуру, якая, як і ўсякая іншая нацыянальная літаратура, насычана вобразамі і стэрэатыпамі, якія адлюстроўваюць асаблівасці ўспрымання беларусамі прадстаўнікоў іншых (чужых) этна-нацыянальных груп. Пошукі ў ёй элементаў беларускага стэрэатыпу паляка ўяўляюцца вельмі перспектыўнымі.

Складанасці ва ўспрыманні народамі адзін аднаго робяцца асабліва прыкметнымі ва ўмовах канкурэнцыі, канфлікту. Таму лічыцца, што беларуска-польскія адносіны пагоршыліся на мяжы 1910-х – 1920-х гг., калі “адроджаная з попелу” Польшча, паквапіўшыся на лёгкую здабычу, захапіла Заходнюю Беларусь і ператварыла мільёны беларусаў у сваіх падданных. Стаўшы грамадзянамі “другога гатунку”, адчуўшы на сабе нацыянальны прыгнёт і паланізатарскія уплывы, яны глядзелі на палякаў, мякка кажучы, не праз “ружовыя акулёры”. У Савецкай Беларусі, улічваючы фактар палітычнага і ідэалагічнага супрацьстаяння, наогул быў узяты курс на стварэнне вобраза паляка-ворага.

Беларускі стэрэатып паляка, які быў створаны ў час польскага панавання на Беларусі, пасля падзелаў Рэчы Паспалітай страціў сваю палітычную актуальнасць і нібыта знік. Аднак у цікавчы нас час ён быў рэінкарнаваны намаганнямі беларускіх палітыкаў, грамадскіх дзеячаў і дзеячаў культуры, якія, карыстаючыся гістарычным момантам, узяліся за справу дзяржаўнага будаўніцтва. Падаецца, што да стварэння стэрэатыпізаванага вобраза паляка ў гэты час павінен быў мець непасрэднае дачыненне адзін з класікаў і заснавальнікаў новай беларускай літаратуры – Янка Купала.

У сваіх творах ён раскрываў асаблівасці светаўспрымання беларуса, яго спадзяванні і пачуцці. У адрозненне ад Якуба Коласа, творчасць якога была рэалістычнай, Я. Купала відавочна аддаваў перавагу духоўнаму, хаця вобраз беларускага мужыка (узгадаем, хаця б, яго пафасны верш «Мужык»), тэма сацыяльнага прыгнёту, беднасці і галечы, горкай сялянскай долі, прынамсі ў ранняй яго творчасці, праяўляла сябе даволі выразна.

Між тым, нельга сказаць, што Іван Дамінікавіч Луцэвіч (Я. Купала) па сваёй існасці быў селянінам, хаця бацька яго, нягледзячы на сваё шляхецкае паходжанне, па сутнасці належаў да ліку беззямельных сялян і вымушаны быў арандаваць зямлю. Пасля смерці бацькі ў 1902 г. Янка працаваў хатнім настаўнікам, пісарам у абшарніцкім маёнтку, аканомам... Кім ён сам сябе лічыў – невядома. Хутчэй за ўсё знаходзіўся ў стане самавызначэння. Гэта тычылася і самавызначэння этна-нацыянальнага. Дарэчы, у анкеце прызыўніка Луцэвіча Івана Дамінікавіча, выяўленай у Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі, акрамя яго рымска-каталіцкага веравызнання, была ўказана яго нацыянальнасць (як ён сам яе ў той час вызначаў) – рускі [1].

На гэтым жыццёвым этапе Я. Купалы вялікі ўплыў на фарміраванне яго асобы аказалі Зыгмунт Бернардавіч Чэховіч (Чэховіч–Ляхавіцкі), які быў адным з кіраўнікоў паўстання 1863–1864 гг. у Паўночна-Заходнім краі, і прафесар Імператарскай рымска-каталіцкай духоўнай акадэміі ў Пецярбургу Браніслаў Ігнатавіч Эпімах–Шыпіла [2]. З Чэховічам, які жыў у маёнтку Малыя Бесяды (зараз Лагойскі раён, Мінскай вобласці), Я. Купала пазнаёміўся, калі жыў у 1895–1904 гг. па суседству ў фальварку Селішча [3, с. 196–222.]. Чэховіч, які быў бібліяфілам, стварыў у Малых Бесядах вялікую бібліятэку, якой на працягу

амаль пяці гадоў карыстаўся Купала. Б. Эпімах–Шыпіла, з’яўляючыся адным з лідэраў беларускага грамадска-палітычнага жыцця ў Пецярбургу, моцна пасадзейнічаў развіццю нацыянальнай самасвядомасці Я. Купалы ў час яго знаходжання ў сталіцы [2].

Першыя творы Я. Купалы – лірычныя вершы, апублікаваныя ў 1903–1904 гг., былі напісаны, як вядома, на польскай мове. Першы ж верш на беларускай мове («Мая доля») выйшаў у сярэдзіне 1904 г. У гэты час паэт развіваў на фальклорнай аснове тэму сацыяльнай несправядлівасці і абшарніцкага прыгнёту. Паколькі ўлада была расійскай, трэба думаць, што і абшарнікі паэтам меліся на ўвазе не толькі польскага паходжання. Хаця ў Я. Купалы былі сур’ёзныя прэтэнзіі да царызму, рускіх паэт нідзе не называў прыгнятальнікамі беларусаў. Таксама ён нідзе не называў прыгнятальнікамі і палякаў. Відавочна, што паэт не шукаў вінаватых сярод чужынцаў...

Так што паляк для яго быў проста суседам, які меў спецыфічныя якасці і прыкметы. І некаторыя з іх, прынамсі, імпанавалі маладому Я. Купалу. Палякі, насамрэч, з’яўляліся не толькі часткай сацыяльнай мазаікі Беларусі, але і важным фактарам грамадскага, гаспадарчага жыцця на розных яго ўзроўнях, у тым ліку і на ўзроўні культурна-бытавым. І з гэтым трэба было лічыцца... У вершы “Любімось, мае суседзі!” (1905–1907 гг.), апублікаваным у зборніку “Жалейка” (Пецярбург, 1908 г.), Я. Купала заклікае суседзяў: “Любімось, мае суседзі! / Кіньма сваркі, звадкі; / Жыйма, як родныя дзеці / Адной нашай маткі!” [4]. Як вядома, суседзі бываюць рознымі. І менавіта на чалавечых, а не нацыянальных якасцях палякаў паэт фактуе свой погляд. Напрыклад, у вершы “Паніч і Марыся” (1905–1907 гг.), апублікаваным у “Жалейцы”, паляк прадстае ў вобразе панскага сына, з якім Марыся “каратае ночы”. Яна не чуе “матчыных маралей” і “ляціць на спатканьне к панічу ўдалому” [5]. Фінал прадказальны: “Панічу з паненкай, / З багатай Амэляй, / Ужо рукі хусткай / Ксёндз вяжа ў касьцёле”, а “Панічова любка, / Марыся, / ...На прылёты бусла / Сьлёзна паглядае” [5]. Відавочна, што тут справа ідзе не аб тым, што паляк – заўжды дрэнны, а аб маральнай адказнасці маладых людзей за свае паводзіны і ўчынкi.

У п’есе “Раскіданае гняздо” Я. Купала зноў малюе вобраз маладога Паніча – разбешчанага, нікчэмнага маладога чалавека, які сагнаў сям’ю Зяблікаў з зямлі, загадаў разбурыць іх хату, зняславіў маладую дзяўчыну – Зоську [6]. Але гэта не адзіны яго грэх. На яго сумленні смерць галавы сям’і – Лявона Зябліка. Не здолеўшы даказаць свайго права на ўладанне зямлёй, знясілены царскім судом, ён наклаў на сябе рукі. Акрамя Паніча ў п’есе ёсць і іншыя адмоўныя персанажы – падкупленыя і споеныя сведкі на судзе, якія далі хлуслівыя паказанні, судзейскія чыноўнікі, якія ганебна абараняюць інтарэсы тых, хто мае грошы і ўладу. Размова ідзе аб дрэнных, прагных, несумленных людзях, безадносна да іх нацыянальнай прыналежнасці, аб несправядлівасці, якую яны чыняць.

Менавіта сацыяльную падаплёку можна разгледзець і ў іншым творы Я. Купалы – “Бандароўне” [7], заснаваным на фальклорных матэрыялах. У аснову сюжэту паэмы, дзеянне ў якой адбываецца на Украіне, пакладзены народныя песні пра прыгажуню Бандароўну, забітую панам Патоцкім, які “З сваёй хеўрай гаспадарыць / Над бедным народам / Дзе заедзе, банкітуе / Сам ён, яго варта; / Ні старому, ні малому / Не спускае жартаў. / Калі ж дзе ўпадзе ў вока / Хараство дзявоча, – / Абняславіць, абнячэсціць, / Бацьку плюне ў вочы. / Стогне змучана Украіна, / К небу шле пракляцце, / Ды Патоцкага збаўляе / Хеўра і багацце” [7]. Адказам на такое “гаспадаранне” стала паўстанне ўкраінскага казачства: “Бандарэнка сходы кліча, / Ёсім аб крыўдзе кажа; / Войска сільнае збірае, / Роўна сіле ўражай. / Задымелі у пажарах / Панскія сялібы, / Палілася кроў ракою / На лугі, на скібы” [7]. Менавіта хто з Патоцкіх стаў пратапыпам пана Патоцкага ў “Бандароўне”, які ў народнай памяці застаўся жудасным злыднем, – можна толькі здагадацца. У паэме нават не гаворыцца аб тым, што Патоцкія – польскі род (шляхецкі, а пазней графскі). Размова ідзе пра барацьбу ўкраінскага народа супраць сацыяльнага прыгнёту, не акцэнтуючы ўвагу на тым, што ён польскі: “Шмат цярпець народ умее, / Ёмее ж і памсціцца” [7].

У камедыі “Паўлінка” (1913 г.) [8] і сатырычнай трагікамедыі “Тутэйшыя” (1922 г.) [9] Я. Купала працягвае працу над сатырычным вобразам паляка, распачатую Вінцэнтам Дуніным–Марцінкевічам у “Пінскай шляхце”. У “Паўлінцы” адным з цэнтральных вобразаў з’яўляецца пан Адольф Быкоўскі, сватанне якога да галоўнай гераіні, Паўлінкі, выклікае ў апошняй спачатку іронію і смех, а потым – пагарду. Імкнучыся прадэманстраваць перад гасцямі і Паўлінкай сваю “вышэйшасць” і “разумнейшасць”, Быкоўскі адкрыта пагарджае ўсім “мужыцкім”. Поўны гонару і фанабэрыстасці, упэўнены ў сабе, ён не разумее таго, што амаль усе героі адкрыта кпяць з яго. Выскокваючы са скуры, Быкоўскі спрабуе падкрэсліць сваю “панскасць”, у выніку чаго выглядае абсалютна нікчэмным. І бацька Паўлінкі, які хацеў мець Быкоўскага сваім зяцем, з ганьбаю выганяе яго са сваёй хаты [8].

У “Тутэйшых” Я. Купала прадстаўляе яшчэ адзін сатырычны персанаж – Заходняга вучонага, у якім па апісанню (“носіць польскі строй – кунтуш і «канфедэратку», барада голеная, вусы завесістыя” [9]) і мове, на якой ён размаўляе, чытач знаёміцца з яшчэ адной разнавіднасцю паляка – палякам–вучоным, інтэлігентам. Дарэчы, ён “дзеінічае” напару з не менш сатырычным персанажам – Усходнім вучоным, у якім без цяжкасцей можна распознаць расійскага вучонага. Абодва яны шукалі “праўдзівых тыпаў беларускіх” [9]. Ступень іроніі і яе характар, увасобленая Я. Купалам у гэтых персанажах, была абсалютна аднолькавай. Таму можна сказаць, што калі аўтар і хацеў аздобіць вобраз паляка новымі негатыўнымі рысамі, то роўна ў той жа ступені, у якой ён хацеў аздобіць такія ж рысамі вобраз рускага.

Сам Я. Купала, як можна заключыць, аналізуючы яго жыццёвы шлях, ставіўся да палякаў і польскасці вельмі пазітыўна. Польскія ўплывы, як ужо ўзгадвалася, аказалі вялікае ўздзеянне на фарміраванне яго асобы, не трансфармуючы яе, але садзейнічаючы гарманічнаму развіццю. Безумоўна, у яго былі свае шчырыя перакананні наконт ролі палякаў у грамадска-палітычным, гаспадарчым і культурным жыцці Беларусі, але імі ён, улічваючы тое, у якой сістэме сацыяльна-палітычных каардынат яму прыходзілася жыць, наўрад ці з кім–небудзь мог падзяліцца.

У гэтай сувязі можна згадаць адзін факт з жыцця самога Я. Купалы... У свой час вядомы беларускі гісторык Віталь Скалабан знайшоў у Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь нататкі, якія мелі заглавак «Перад вайной. Паездка ў Вільню», аўтарам якіх, як устаноўваў В. Скалабан, з’яўляўся сакратар ЦК КП(б)Б па прапагандзе і агітацыі Ц. С. Гарбуноў. У іх распавядалася аб знаходжанні ў Вільні ў маі 1941 г. афіцыйнай дэлегацыі партыйных работнікаў і навуковых спецыялістаў з Мінска, у якую для важнасці ўключылі Я. Купалу і Я. Коласа. Гарбуноў адзначыў, што члены беларускай дэлегацыі ў рамках складзенай літоўцамі культурнай праграмы не наведвалі, напрыклад, канцэрты чырвонаармейскага ансамбля песні і танца, які выступалі ў Вільні, а некалькі чыгуначнікаў да рэстаранна-кафэшантаннай субкультуры” [10]. Блізкасць членаў дэлегацыі да польскасці, як лічыў Гарбуноў, праявіла сябе выразна. У прыватнасці, ён піша: “Вечарам нас запрасілі паслухаць літоўскую оперу... Купала зусім запратэставаў: «Не пайду я слухаць гэтых літоўцаў. Яны спяваюць, як ламаныя трубы. Вось лепш паглядзець на полек. У іх і галасок лепш, і адзенне прыемней». Усё ж мы ўгаварылі Купалу і паехалі ў оперу. Паехалі і горка пакаяліся... Затое ў наступны вечар нагналі – нас запрасілі ў польскую оперу... Можна было бачыць старых (Купалу і Коласа – А. К.), у якіх ад задавальнення сцякала сліна...” [10]. Найбольш недабранадзейным быў Я. Купала, якога зорка польскай оперы Ганка Ардонуўна падчас зносін з членамі дэлегацыі ў антракце, як піша Гарбуноў, называла «наш Янко»...» [10].

Такім чынам, вобраз паляка, створаны Янкам Купалам у сваіх працах, ўвабраў у сябе праз запазычанні з фальклору некаторыя рысы беларускага стэрэатыпу паляка, які меў негатыўны характар. Аднак далей ён развіваўся Я. Купалам у сатырычным кірунку, заданым В. Дуніным–Марцінкевічам. Гэта садзейнічала змякчэнню стаўлення беларусаў да палякаў,

хаця і ішло ўразрэз з агульнай ідэалагічна-прапагандысцкай практыкай стварэння выключна негатыўнага вобраза паляка прадстаўнікамі “незалежніцкага” кірунку беларускай грамадска-палітычнай думкі, а яшчэ больш, – працаўнікамі “ідэалагічнага фронту” ў Савецкай Беларусі.

Крыніцы і літаратура

1. Зенина, Т. Отсрочка на 13 лет / Т. Зенина // Советская Белоруссия. – 2006. – 8 июня. – С. 9.
2. Лойка, А. Як агонь, як вада [Электронны рэсурс] / А. Лойка // Беларуская Палічка: беларуская электронная бібліятэка. – Рэжым доступу: https://knihi.com/Aleh_Lojka/Jak_ahon,_jak_vada.html –Дата доступу: 14. 04. 2020.
3. Кісялёў, Г. Радаводнае дрэва: Каліноўскі – эпоха – наступнікі / Г. Кісялёў. – Мн.; Мастацкая літаратура, 1994. – 304 с.
4. Купала, Я. Любімось, мае суседзі! [Электронны рэсурс] / Я. Купала // Купала, Я. Жалейка. – Рэжым доступу: <http://rv-blr.com/literature/2663> – Дата доступу: 14.04.2020.
5. Купала, Я. Паніч і Марыся [Электронны рэсурс] / Я. Купала // Купала, Я. Жалейка. – Рэжым доступу: <http://rv-blr.com/literature/2663> – Дата доступу: 14.04.2020.
6. Купала, Я. Раскіданае гняздо [Электронны рэсурс] / Я. Купала // Беларуская Палічка: беларуская электронная бібліятэка. – Рэжым доступу: http://knihi.com/Janka_Kupala/Raskidanaje_hniazdo.html – Дата доступу: 14.04.2020.
7. Купала, Я. Бандароўна [Электронны рэсурс] / Я. Купала // Беларуская Палічка: беларуская электронная бібліятэка. – Рэжым доступу: http://knihi.com/Janka_Kupala/Bandarouna_9t.html – Дата доступу: 14.04.2020
8. Купала, Я. Паўлінка [Электронны рэсурс] / Я. Купала. – Рэжым доступу: <https://www.rulit.me/books/pavlinka-read-169600-7.html> – Дата доступу: 13.04.2020
9. Купала, Я. Тутэйшыя [Электронны рэсурс] / Я. Купала // Беларуская Палічка: беларуская электронная бібліятэка. – Рэжым доступу: https://knihi.com/Janka_Kupala/TutejsVja.html – Дата доступу: 13. 04. 2020
10. Крапівин, С. Янка Купала и Ганка Ордонувна: предвоенное свидание в Вильно [Электронный ресурс] / С. Крапівин – Режим доступа: <https://news.tut.by/societV/496257.html> – Дата доступа: 27. 02. 2020.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ